

Τα καφεενεία των Ιωαννίνων: Χώροι μνήμης, ανταλλαγής και πολιτισμικής ταυτότητας

Το καφεενείο σαν ιστορία: συμποσιασμός και ταυτότητα, ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό

Κωνσταντίνος Μάντζος
Κοινωνικός Ανθρωπολόγος

Η ιστορία του Νίκου ανοίγει με μια φράση-χάρτη: καφεενεία «αριστερά», «δεξιά», για εργάτες, για Ολυμπιακούς και Παναθηναϊκούς, για φοιτητές, για μερακλήδες, χαρτοπαίχτες, μπαταχτσήδες, μαχαιροβγάλτες, καλλιτέχνες, μουσικούς. Από την πρώτη πρόταση, το καφεενείο εμφανίζεται όχι ως ουδέτερος χώρος κατανάλωσης, αλλά ως μηχανή ταξινόμησης της κοινωνίας. Κάθε καφεενείο είναι μια μικρή επικράτεια: ανήκεις ή δεν ανήκεις.

Η αφήγηση τοποθετείται ρητά στο 1956 και ακολουθεί τον Νίκο από το χωριό μέχρι τα Γιάννενα, από τον Εμφύλιο και τη μετανάστευση, μέχρι τη Χούντα, τη Μεταπολίτευση και την ύστερη μεταπολεμική πόλη. Ετσι, το ίδιο πρόσωπο γίνεται νήμα που διασχίζει δεκαετίες, ενώ το καφεενείο λειτουργεί σαν σταθερό σκηνικό μέσα σε μια κοινωνία που αλλάζει. Το κείμενο, αν το δούμε ανθρωπολογικά, είναι μια συμπυκνωμένη εθνογραφία των καφεενείων στον ελληνικό 20ό αιώνα με φόντο την Ηπειρο, αλλά με θέματα που ξεπερνούν τη συγκεκριμένη πόλη.

Καφεενείο και ανδρική κοινωνικοποίηση: μια μύηση σε «βασίλειο»

Στο χωριό, ο μικρός Νίκος δεν ανήκει ακόμα στο καφεενείο. Μπαίνει μόνο ως αγγελιοφόρος της μάνας· τα καλοκαίρια παίζει μπάλα στην αλάνα και κρυφοκοιτάζει προς τα μέσα. Ο κόσμος εκεί είναι σαφώς ορισμένος: καφέδες, τσιγάρα, τάβλι, χαρτιά, τσίπουρο, φωνές, τσακωμοί, χωρατά. Είναι ο κόσμος των αντρών και για τον Νίκο, είναι ταυτόχρονα μαγικός και απαγορευμένος.

Οι γυναίκες δεν χωρούν – ούτε οι σύζυγοι, ούτε τα κορίτσια, ούτε τα παιδιά. Η μοναδική «νομιμοποιημένη» γυναικεία παρουσία είναι η **γυναίκα του καφετζή**, πίσω από τον πάγκο, με σκυμμένο κεφάλι: μαγειρεύει, πλένει, καθαρίζει, βλέπει και ακούει, αλλά δεν μιλά. Το καφεενείο είναι έτσι ένας χώρος όπου η ανδρική παρουσία είναι δημόσια, θορυβώδης και επιτελεστική, ενώ η γυναικεία εργασία είναι αόρατη, σιωπηλή και υποτιμημένη.

Η μύηση του Νίκου σε αυτόν τον κόσμο συμβαίνει στην πόλη, στο καφεενείο του μπάρμπα του, στην Καλούτσιανη. Το πρώτο τσίπουρο, το τσούγκρισμα των ποτηριών, η φράση «από σήμερα είσαι άντρας» είναι κάτι παραπάνω από αστείο. Είναι μια **τελετουργία μετάβασης**: από την παιδική περιφέρεια στον πυρήνα της ανδρικής κοινότητας. Ο πατέρας του σφραγίζει αυτή τη μύηση με μια φράση-κανόνα: «Οι αληθινοί άντρες πίνουν αλλά δεν μεθούν. Να το πίνεις εσύ, να μη σε πίνει». Ετσι, η ίδια η σχέση με το αλκοόλ ορίζεται ως δοκιμασία ανδρικότητας και αυτοελέγχου.

Αργότερα, όταν ο Νίκος αποκτά «δεύτερο στέκι» στο καφεενείο της λαχαναγοράς, αποκτά και δεύτερη ταυτότητα: δεν είναι πια μόνο ο «χωριανός», είναι και ο «εργάτης», ο άνθρωπος

της φορτοεκφόρτωσης, της σκληρής δουλειάς, των κασονιών και των τσουβαλιών. Το καφενείο γίνεται κοινωνική σκηνή μέσα από την οποία ξεδιπλώνονται, μπροστά στους άλλους, οι διαφορετικές του πλευρές: ο μερακλής, ο δουλευταράς, ο «δικός μας».

Φύλο, εξουσία και ευαλωτότητα

Το καφενείο είναι ένας βαθιά έμφυλος χώρος, αλλά όχι μονότονος. Δίπλα στους μερακλήδες και τους «πολλά βαρύ», ο Νίκος παρατηρεί τον κυρ-Κώστα που παριστάνει τον αυστηρό άντρα στο καφενείο, ενώ όλο το χωριό ξέρει ότι στο σπίτι τον «έχει η Μαριγώ σήκω-κάτσε». Η αντρική εξουσία εδώ γίνεται, εν μέρει, θέατρο: στο καφενείο στήνεται μια παράσταση αρρενωπότητας που όλοι γνωρίζουν ότι δεν συνεχίζεται αυτούσια στην ιδιωτική ζωή. Το γέλιο των άλλων όταν φεύγει ο κυρ-Κώστας είναι ένας λεπτός τρόπος να ραγίσει το προσωπίο, χωρίς να ανατραπεί εντελώς.

Απέναντι στην κωμική φιγούρα του «υποταγμένου άντρα» στέκεται η τραγική φιγούρα του κυρ-Θανάση. Πίνει μέχρι να τρεκλίσει, αλλά κανείς δεν τον λέει μέθυσο, κανείς δεν τον κοροϊδεύει ανοικτά. Όλοι σιωπηλά αναγνωρίζουν το πένθος του πατέρα που έχασε παιδί. Εδώ το καφενείο λειτουργεί σαν **ανεπίσημος μηχανισμός φροντίδας**, βάζουν όρια («άντε Θανάση, σήκω»), κάνουν χώρο για τον πόνο, προστατεύουν τον άνθρωπο από τη βαριά ταμπέλα του «αλκοολικού».

Την ίδια στιγμή, η γυναίκα του Θανάση είναι πάλι έξω από την πόρτα. Δεν μπαίνει μέσα, περιμένει στο τζάμι — και η ντροπή είναι διπλή: «ντροπή» να σε μαζεύει η γυναίκα σου από το καφενείο, ντροπή και για εκείνη να «πατήσει» στον ανδρικό χώρο. Στο τέλος, όμως, είναι εκείνη που σηκώνει στην πλάτη της και τον μεθυσμένο άντρα και το πένθος.

Η αφήγηση αναδεικνύει έτσι το καφενείο ως τόπο ανδρικής αλληλεγγύης, αλλά και τόπο ενίσχυσης έμφυλων ιεραρχιών: οι άντρες παρηγορούν, προστατεύουν, κρίνουν, γελούν και επιβάλλουν κανόνες μεταξύ τους, ενώ οι γυναίκες εμφανίζονται είτε ως «απουσία» είτε ως υπηρέτριες του θεσμού (η καφετζού) είτε ως σιωπηλό φόντο της ντροπής και της φροντίδας.

Η μεταγενέστερη παρατήρηση του γέροντα Νίκου –«τώρα πια ακόμη και οι γυναίκες κάθονται στον καφενέ»– φωτίζει την ιστορική μεταβολή: ο χώρος που κάποτε ήταν αδιαπραγμάτευτα αντρικό «βασιλείο» ανοίγει, έστω διστακτικά. Ο Νίκος γελάει λέγοντας «χάσαμε το βασίλειό μας», αλλά πίσω από το χιούμορ αναγνωρίζεται μια πραγματική μετατόπιση: οι παλιοί κώδικες δεν λειτουργούν πια όπως πριν.

Καφενείο ως χάρτης πόλης, τάξης και καταγωγής

Η κάθοδος από το Καλέτζι στα Γιάννενα είναι και μια κάθοδος από έναν κόσμο όπου «στο καφενείο μπαίνουν όλοι» σε έναν κόσμο όπου **κάθε καφενείο αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη ταυτότητα**.

Η Καλούτσιανη, το Τζαμί, η Σκάλα, το Κουρμανιό, η Κουντουριώτη, η Ανεξαρτησίας, ο Γυαλί Καφενές: όλα είναι σταθμοί ενός άτυπου «σχεδίου πόλης», όπου το τι άνθρωποι συχνάζουν σε κάθε καφενείο ορίζει ποιος χωρά και ποιος όχι. Καφενεία των Γιαννιωτών, των Τζουμερκιωτών, των Μιχαλιτσιωτών, των Καστρινών, των Κρασιτών, των καμπίσων, καφενείο των κλαριτζήδων, καφενείο των φορτοεκφορτωτών, των λαχαναγοριτών, των αχθοφόρων.

Όταν ο Νίκος και ο πατέρας του μπαίνουν στο καφενείο του Γκουγιάννου, στο «ξένο» στέκι για Ζαγορίσια χωριά, βιώνουν σωματικά τι σημαίνει **μη-ανήκειν**: τα βλέμματα που τους

«ζυγίζουν», οι ερωτήσεις «από που είστε;», οι εσωτερικές αναφορές που δεν καταλαβαίνουν, η αδυναμία να σταθούν στην κουβέντα. Ο πατέρας συνοψίζει το βίωμα: «ξένοι μέσα στους ξένους είμαστε εδώ».

Ετσι, η πόλη δεν είναι ένας ενιαίος δημόσιος χώρος. Είναι ένα σύνολο **μικρών, ημι-δημόσιων νησίδων** όπου το δικαίωμα στην άνεση, στην κουβέντα, στην αστειότητα και στη σιωπή περνά μέσα από την καταγωγή, το επάγγελμα, την ταξική θέση. Το καφενείο γίνεται, για τον Νίκο, ο κυριότερος τρόπος να μάθει τι σημαίνει «μας λένε Ντασκαναρέους», τι σημαίνει να σε κοιτάν «αφ' υψηλού», τι σημαίνει να ψάχνεις ένα μέρος όπου «νιώθεις πως ανήκεις».

Το καφενείο του μπάρμπα του, δίπλα στο Τζαμί, είναι γι' αυτόν **πρεσβεία του χωριού στην πόλη**. Εκεί είναι μαζεμένοι οι παλιοί χωριανοί που έφυγαν, εκεί τρέχουν τα νέα, εκεί κλείνονται δουλειές, εκεί δένονται ξανά οι σκόρπιες ζωές. Για τον Νίκο, ο χώρος αυτός είναι ταυτόχρονα καφενείο, γραφείο εύρεσης εργασίας, γραφείο πληροφοριών, οικογενειακό σαλόνι και σημείο συνάντησης με το παρελθόν.

Καφενείο, εργασία και πολιτική

Το καφενείο δεν είναι μόνο τόπος ξεκούρασης μετά τη δουλειά. Είναι και **τόπος παραγωγής δουλειάς**. Στην Καλούτσιανη, ο πελάτης που μπαίνει και λέει «θέλω δυο εργάτες για ένα μερεμέτι» είναι χαρακτηριστικός: οι μάστορες δεν περιμένουν σε γραφεία ή υπηρεσίες, περιμένουν στο καφενείο. Στο καφενείο του Δημούλα, πίσω από τον πάγκο με το τηλέφωνο και τις φορτωτικές, βλέπουμε το καφενείο να λειτουργεί ως άτυπο logistics office της λαχαναγοράς.

Για τον Νίκο, η μετάβαση από το χωριό στην πόλη μέσα σε ένα τοπίο προσφυγιάς, εμφυλίου και φτώχειας περνά μέσα από τα καφενεία: εκεί βρίσκει πληροφορίες, πιάνει την πρώτη του δουλειά, εκεί στήνει τα καθημερινά ραντεβού της φορτοεκφόρτωσης και τελικά εκεί μαθαίνει να συστήνεται ως εργάτης και όχι απλώς ως χωριανός.

Το καφενείο είναι, όμως, και πολιτικός χώρος – κι αυτό γίνεται έντονα ορατό την εποχή της δικτατορίας. Όταν έρχεται η Χούντα, ο Νίκος **απομακρύνεται** από τον καφενέ: «Αφού δεν μπορώ να μιλήσω όπως θέλω, τι να τον κάνω τον καφενέ;». Τα καφενεία γεμίζουν χαφιέδες, οι κουβέντες μετριούνται, τα χωρατά μπορεί να γίνουν κατηγορητήριο. Ένας χώρος που μέχρι τότε λειτουργούσε ως βαλβίδα έκφρασης και κριτικής, γίνεται ύποπτος, επιτηρούμενος.

Εδώ βλέπουμε καθαρά ότι το καφενείο είναι πάντα δεμένο με το **πολιτικό καθεστώς**: μπορεί να είναι χώρος ζύμωσης, ελεύθερης κουβέντας, αλλά και χώρος επιτήρησης, φόβου, αυτολογοκρισίας. Με τη Μεταπολίτευση, ο δρόμος «ανοίγει» ξανά – αλλά ο κόσμος που βρίσκει ο Νίκος πίσω στο καφενείο δεν είναι ο ίδιος.

Αλλαγή εποχής: από τα χωριάτικα στέκια στα φοιτητικά καφέ

Στην ώριμη ζωή του Νίκου, η πόλη έχει αλλάξει. Μ' έναν τρόπο, η ιστορία του γίνεται ο οδηγός μιας **αστικής ανθρωπολογίας των Ιωαννίνων**:

Η Καλούτσιανη παραμένει κεντρικό σημείο, με καφενεία που πλέον γεμίζουν νέους, φοιτητές αλλά και ηλικιωμένους. Τα παλιά καφενεία μπορεί να έχουν κλείσει, όμως η

ζωντάνια της περιοχής συνεχίζει μέσα από νέα στέκια. Το μικρό καφενείο του Ματσούκα συνεχίζει, μετακινημένο λίγο παρακάτω: όχι πια ως κέντρο φορτοεκφορτωτών (η λαχαναγορά έχει φύγει), αλλά ως στέκι για τους «μυημένους» που ξέρουν την ιστορία του.

Τα τρία πανδοχεία της Σκάλας υπάρχουν ακόμα ως κτήρια, αλλά τα καφενεία τους έχουν γίνει καφέ-μπαρ και η περιοχή είναι πλέον κόμβος νυχτερινής διασκέδασης. Ο Γυαλί Καφενές παραμένει ανοιχτός, συνεχίζοντας την παράδοση της μουσικής – ένα ζωντανό παράδειγμα της αντοχής κάποιων μορφών σε πείσμα των αστικών μετασχηματισμών. Το καφενείο του Παπαδιαμάντη έχει γίνει μεζεδοπωλείο-στέκι νεολαίας και φοιτητών, με τα δισέγγονα του ιδρυτή να κρατούν ζωντανή την οικογενειακή γραμμή.

Ο καφενές του Γκουγιάννου έχει μετακινηθεί λίγα μέτρα, πιο κοντά στον Γυαλί Καφενέ, αλλά διατηρεί την ταυτότητά του ως παραδοσιακό καφενείο, με γλέντια και συναντήσεις. Το καφενείο του Παύλου, που δεν υπήρχε στην παιδική ιστορία του Νίκου, λειτουργεί σήμερα ως υβριδικός χώρος: μπαρ-καφενείο-στέκι όπου συνυπάρχουν εργάτες, μάστορες, εκπαιδευτικοί, πανεπιστημιακοί, νέοι και ηλικιωμένοι.

Σ' αυτή τη σύγχρονη εικόνα, βλέπουμε πώς το αρχικό σχήμα «καφενείο για τους δικούς μας» χαλαρώνει. Οι διαχωριστικές γραμμές χωριού-πόλης, τάξης, επαγγέλματος, ηλικίας δεν εξαφανίζονται, αλλά γίνονται πιο πορώδεις. Ο Νίκος το περιγράφει με τη φράση: «Τώρα μπορούμε να σταθούμε όλοι ίσοι στη ζωή... έχουμε να ακούμε πολλά και να μαθαίνουμε περισσότερα».

Ταυτόχρονα, τα ίδια κτίρια αλλάζουν χρήσεις: από καφενεία σε μπαρ, από καφενεία σε μεζεδοπωλεία, από στέκια εργατών σε στέκια φοιτητών. Αυτή η διαδοχή δείχνει ότι ο θεσμός του καφενείου δεν είναι ποτέ στατικός: είναι ένας ζωντανός οργανισμός που προσαρμόζεται στις ανάγκες και στις επιθυμίες κάθε εποχής, κουβαλώντας όμως μαζί του στρώματα μνήμης.

Γηρατειά, μνήμη και το καφενείο ως «γιατρικό»

Στα γεράματα, όταν ο Νίκος χάνει τη γυναίκα του και μένει μόνος, όταν τα παιδιά έχουν ξενιτευτεί, το καφενείο γίνεται σχεδόν υπαρξιακό στήριγμα. Δεν πίνει πια τσίπουρο – ο γιατρός το απαγόρευσε – αλλά ο σκέτος καφές είναι αρκετός για να του δώσει πρόσβαση στον κόσμο. Μέσα από τον καφέ του επιτρέπει να βρίσκεται ανάμεσα σε ανθρώπους, να συμμετέχει στην κουβέντα, να ακούει και να ακούγεται, να λειτουργεί ως «σοφός γέρος» που μοιράζεται εμπειρία.

Η θέση του στο καφενείο μετατρέπεται από αυτήν του νεαρού που ανυπομονεί να πει το δικό του τριάρι, σε αυτήν του παρατηρητή, με μάτια θολά, αλλά ματιά καθαρή. Το καφενείο, που κάποτε ήταν χώρος μύησης στην ανδρική ζωή, γίνεται τώρα χώρος συνοδείας προς τον θάνατο. Δεν είναι τυχαίο που ο Νίκος πεθαίνει εκεί, στην καρέκλα του, με την εφημερίδα να γλιστρά στο πάτωμα.

Η ζωή του κλείνει μέσα στο καφενείο, αλλά το καφενείο δεν κλείνει με τη ζωή του. «Το καφενείο στέκει ακόμη εκεί», λέει η αφήγηση. Και μαζί με αυτό στέκεται και η φράση του καφετζή: «χωρίς αυτό οι άνθρωποι θα αρρωστήσουν – το καφενείο είναι το γιατρικό για πάσα νόσο και πάσα ασθένεια».

Η φράση μπορεί να ακουστεί υπερβολική, αλλά συνοψίζει με ουσιαστικό τρόπο τον ρόλο του καφενείου: είναι χώρος **κοινωνικής υγείας**, χώρος που συγκρατεί τις ζωές να μη διαλυθούν σε μοναξιά, χώρος όπου οι άνθρωποι χτίζουν και ξαναχτίζουν το αίσθημα ότι ανήκουν κάπου, ότι κάποιος τους βλέπει, τους ακούει, τους λογαριάζει.

Διαβάζοντας την ιστορία του Νίκου

Το καφενείο λοιπόν του Νίκου είναι πολύ περισσότερο από ένας χώρος μέσα στην πόλη. Κατ' αρχήν πρέπει να το σκεφτούμε σαν **θεσμός**: έχει κανόνες, ιεραρχίες, ρόλους, τελετουργίες μύησης και αποκλεισμού. Ταυτόχρονα είναι ένας βαθιά **έμφυλος** χώρος, που ορίζει και επιτελεί συγκεκριμένες μορφές ανδρισμού, αλλάζει όμως μέσα στον χρόνο, ανοίγοντας προς τις γυναίκες και τις νέες ταυτότητες.

Μέσα στο καφενείο συμπυκνώνονται και επιτελούνται οι **κοινωνικές διαφορές** της πόλης: χωριό-πόλη, τάξη, επάγγελμα, καταγωγή, πολιτικές και ποδοσφαιρικές ταυτότητες.

Μπορεί να μεταμορφώνεται διαρκώς: από άτυπο γραφείο εργασίας σε χώρο πρόνοιας και αλληλεγγύης. Παράλληλα αποτελεί προνομιακό χώρο όπου γεννιέται αλλά και περιορίζεται η πολιτική δράση, άλλοτε ανοιχτός και άλλοτε επιτηρούμενος. Τέλος τα καφενεία είναι **μνημονικοί τόποι**: τα κτήρια, τα ονόματα (Ματσούκας, Παπαδιαμάντης, Γκουγιάννος, Γυαλί Καφενές, American Bar) δίνουν στις ατομικές ιστορίες έναν χώρο αναφοράς συνδέοντας τις με μια πόλη που αλλάζει διαρκώς.

Η ιστορία του Νίκου, διαβάζοντάς τη έτσι, μας βοηθά να δούμε τα καφενεία όχι ως φορείς μιας άνευρης νοσταλγίας, αλλά ως πυκνά κοινωνικά εργαστήρια όπου φτιάχνονται και ξαναφτιάχνονται οι σχέσεις, οι ταυτότητες και οι πόλεις μας.

